

نقد خردگریز بودن «خدا» در نظریه «عقلانیت و معنویت» از منظر نهج البلاغه

حسن احسانی^۱
مهدی غلامعلی^۲
وحید سهرابی فر^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۰۶

چکیده

نظریه «عقلانیت و معنویت» با تقسیم امور به خردپذیر، خردستیز و خردگریز، وجود خدا را خردگریز دانسته است. در این بین، با توجه به این که در نهج البلاغه گزاره‌های متعدد توحیدی وجود داشت، سعی شد در برابر این سؤال که چه نقدی بر خردگریز بودن خدا از منظر نهج البلاغه وجود دارد؟ پاسخ آن با استفاده از روش تحلیلی - استنباطی با تأمل در گزاره‌های نهج البلاغه بررسی شود. نتایجی که از تحلیل به دست آمد، این است که از نگاه نهج البلاغه وجود خداوند، بدون شناخت ذات او، برای عقل قابل اثبات است و خردگریز بودن آن در نظریه به نظر می‌رسد نشأت یافته از عدم تفکیک شناخت اجمالی و تفصیلی باشد؛ زیرا عدم توجه به این مهم باعث شده است که ملکیان آنچه را که نقطه قوت خداشناسی، مبنی بر فراتر بودن ذات خدا از درک عقل است، محل ضعف خداشناسی بیندازد.

کلیدواژه‌ها: شناخت خدا، نظریه «عقلانیت و معنویت»، امام علی (ع)، نهج البلاغه.

۱. مقدمه

استاد ملکیان بر آن است که دین سنتی در عصر کنونی کارآیی خود را جهت کسب

۱. دکتری نهج البلاغه دانشگاه قرآن و حدیث قم (نویسنده مسئول) (Hassanerdim@yahoo.com).

۲. دانشیار دانشگاه قرآن و حدیث (mahdigh53@gmail.com).

۳. استادیار دانشگاه ادیان و مذاهب (Vsohrarbifar@gmail.com).

آرامش و کاهش آلام انسان از دست داده است^۱ و برای پرکردن خلأ معنوی مدرنیته، معنویتی را در قالب «عقلانیت و معنویت» مطرح می‌کند؛ به طوری که وجود خدا را در آن، گزاره خردگریزی می‌داند که عقل نظری در نفی و اثبات آن کاملاً مساوی است و راه اثبات و انکار آن را به عقل عملی تعلیق می‌کند. این، در حالی است که چون در نهج البلاغه، جدای از گزاره‌های عقل عملی مبنی بر اثبات خدا، موارد متعددی هم درباره راه اثبات نظری خدا وجود دارد، مناسب دیده شد که از منظر نهج البلاغه در پی پاسخ به این سؤال باشیم که آیا وجود خداوند از منظر نهج البلاغه خردگریز است؟^۲

۱-۱. مفهوم‌شناسی عقلانیت در نظریه

ملکیان با تقسیم کردن عقلانیت به نظری و عملی، هریک را چنین تبیین می‌کند:
✓ عقلانیت نظری:

«وقتی مسأله‌ای این باشد که به چه گزاره‌هایی معتقد شویم و به چه گزاره‌هایی معتقد نشویم، با عقلانیت نظری سروکار داریم».
✓ عقلانیت عملی:

«وقتی مسأله این باشد که چه اعمالی انجام گیرد و چه اعمالی انجام نگیرد، حوزه آن، عقلانیت عملی می‌شود».^۳

آنگاه وی برای عقلانیت نظری، شش مؤلفه را می‌شمرد:

۱. مشی بر اساس عدم ارتکاب تناقض و مراعات قوانین منطق و قیاس؛
۲. مراعات قواعد ریاضیات؛
۳. پاسداشت حوزه معرفتی «حساب احتمالات» (که برزخ میان ریاضیات و علوم تجربی است)؛
۴. توجه به استقرا؛
۵. پذیرش بهترین تبیین؛^۴

۱. سنت و سکولاریسم، ص ۳۱۴.

۲. قابل ذکر است که نگاشته پیش رونقِ بر نظریه است، نه بر نظریه پرداز محترم.

۳. در رهگذار باد و نگهبان لاله، ج ۱، ص ۱۵۱.

۴. یک تبیین لاقائل باید سه ویژگی داشته باشد تا بر قیاس خود راجح باشد: اول، این که تعداد پیش فرض‌های کمتری داشته باشد؛ دوم، این که انسان‌های بیشتری پیش فرض‌های آن تبیین را قبول داشته باشند؛ سوم، این که تبیین بتواند غیر از پدیده مورد بحث، پدیده‌های بیشتری را در برگیرد و در تبیین پدیده‌های دیگر هم کمابیش کمک کند (در رهگذار باد و نگهبان لاله، ج ۱، ص ۱۵۷ - ۱۵۸).

۶. تکیه بر فهم خود و زندگی کردن و رفتار بر اساس فهم خود (که اگر افکار دیگران را بر رأی خود ترجیح دهد، آن زندگی، غیراصیل می‌شود که اگر بیستانسیالیست‌ها^۱ آن را عاریتی گفته‌اند).^۲
- هم‌چنین در هنگام تحلیل عقلانیت گزاره‌های دینی، برای عقلانیت، شش قسم می‌شمارد؛ اما مواردی که ذکر می‌کند، در واقع اقسام عقلانیت نظری است که عبارت‌اند از:
۱. گزاره‌ای که بدیهی باشد یا با سیر استدلالی بتوان از بدیهیات استنتاج کرد؛
  ۲. عقیده‌ای که با همه یا اکثر عقاید آدمی سازگار باشد؛
  ۳. عقیده‌ای که به حکم احساس، عواطف، ایمان، تعبد و ترجیحات خودسرانه و بلا دلیل حاصل نشده باشد؛
  ۴. عقیده‌ای که آن را تحقیقات کافی - که منوط به رأی خود شخص صاحب عقیده است - تأیید کند؛
  ۵. عقیده‌ای که آن را تحقیقات کافی - که منوط به معیارهای شخص صاحب عقیده (معیارهای انفسی subjective) است - تأیید کند؛
  ۶. عقیده‌ای که آن را تحقیقات کافی - که منوط به معیارهای همگانی (یا آفاقی objective) است - تأیید کند.
- البته پس از بیان این اقسام، خاطر نشان می‌کند که برای عقلانیت نظری تفسیرهای دیگری نیز بیان شده است.^۳
- وی برای عقل عملی نیز سه مولفه برمی‌شمرد که عبارت‌اند از:
۱. انتخاب بهترین و ارزشمندترین هدف در زندگی به شکلی که مجموعه امکاناتی که صرف می‌شود، کمتر از عایدی باشد که از آن هدف به دست می‌آید. به گفته کانت، این مورد، یک نوع عقلانیت ارزشی است؛
  ۲. انتخاب وسیله‌هایی که انسان را زودتر، مطمئن‌تر و بدون عواقب به هدف برسانند؛
  ۳. کاربرد گفتاری که از ابهام، ایهام، پیچیدگی، تطویل نامناسب و... خالی باشد^۴

۱. من به لحاظ روش و شیوه ورود و خروج در مباحث فلسفی کاملاً به فلسفه تحلیلی التزام دارم؛ اما بارها گفته‌ام که به لحاظ مفاد و محتوای فکر، یعنی معنویت در نظریه، با فلسفه اگزیستانس (Existentialism) خیلی قرابت دارم (دین، معنویت و روشنفکری دینی، ص ۹۰-۹۱).

۲. در رهگذار باد و نگهبان لاله، ج ۱، ص ۱۵۲ - ۱۵۸.

۳. راهی به رهایی، ص ۲۶۶ - ۲۶۸.

۴. در رهگذار باد و نگهبان لاله، ج ۱، ص ۱۶۱ - ۱۶۴.

قابل توجه است که صاحب نظریه، از میان این سه عقلانیت عملی، فقط از کارکرد دوم بهره می‌گیرد؛ چرا که به کارکرد اول نیاز نداشته و هیچ‌گاه هم درباره اثبات آن سخن نگفته است. کارکرد سوم هم با تعیین باورهای معنوی ارتباطی ندارد.^۱

۲-۱. ضرورت تحقیق

نظریه این که در عصر حاضر، فرق و مکاتب مختلف، به جهت نیاز مبرم انسان به بهداشت و تعالی روانی سعی دارند معنویت را برای این مهم ارائه دهند، این امر به سبب ارتباطات، بعضی از اندیشمندان جامعه ما را هم به تکاپو انداخت و نظریه‌ای مانند «عقلانیت و معنویت» را به وجود آورد؛ ولی از آن جهت که وجود خداوند در نظریه، خردگریز تلقی شده است، لازم دیده شد از منظر نهج البلاغه - که دارای گزاره‌های متعدد درباره امکان و عدم امکان خداشناسی است - موضوع خردپذیر بودن و خردگریز بودن - که کمتر به آن پرداخته شده است - مورد بررسی قرار گیرد.

۳-۱. پیشینه پژوهش

با این که پژوهش‌های متعددی در نقد نظریه انجام شده است، ولی پژوهشی که تا اندازه‌ای همسوبا این نگاشته، ولی نه از منظر نهج البلاغه، انجام شده، عبارت است از: «استدلال گرایی ناواقع‌گرایانه؛ نقد مبانی معرفت‌شناختی نظریه عقلانیت و معنویت»، از اکبریان و گل افشانی.

این مقاله نتایجی را که بر مبنای عقلانیت ناواقع‌گرا است، ناکارآمد می‌دانند؛ زیرا معتقد است مهم‌ترین عنصر نظریه، از نگاه نظریه پرداز، هدف آن، یعنی کاهش آلام بشر است؛ در حالی که نه تنها این هدف با عقلانیت ناواقع‌گرا حاصل نمی‌شود، بلکه سبب ورود خرافات به باورهای معنوی هم می‌شود.

لذا با توجه به این که محتوای پژوهش‌های انجام شده - که شیوه آن‌ها بیشتر با تکیه بر روش عقلی و فلسفی بوده است - به طور ویژه به مسأله خردگریز بودن خدا در نظریه التفاتی نداشته‌اند، نگاشته پیش رو بر آن شد که این موضوع را با رویکرد نقلی، البته با محتوا و تبیین عقلی از منظر نهج البلاغه، انجام دهد.

۲. تبیین خردگریز بودن خداوند در نظریه

صاحب نظریه با تقسیم امور به خردپذیر، خردستیز و خردگریز، گزاره‌ای مانند خدا و

۱. عقلانیت و معنویت در بوته نقد، ص ۲۳۷-۲۳۸.

قیامت را از دسته اخیر می‌داند که برای عقل نظری راه اثبات و نفی آن‌ها کاملاً مساوی هستند؛ به طوری که کمترین دلیل و قرینه‌ای که جنبه اثبات را برانکار و یا به عکس برتری دهد، وجود ندارد.^۱ لذا راه اثبات آن‌ها را به وسیله عقل عملی می‌داند^۲ تا هر فرد، در صورت فرض بر وجود خدا، اگر به بهداشت روانی دست یافت، قایل به وجود خدا شود^۳ و در صورتی که بهره‌ای از این فرض پیدا نکرد، می‌تواند آن را انکار کند.^۴ همچنین این باور موجب شده که وی ملتزم به موارد ذیل شود:

۱. ایمان به خدا و قیامت در خلأ معرفتی صورت می‌گیرد؛ به طوری که ایمان با علم جمع نمی‌شود؛ زیرا اگر به چیزی علم داشتیم، قهراً آن را می‌پذیریم و جایی برای اختیار باقی نمی‌ماند؛ در حالی که ایمان باید در حال اختیار شکل بگیرد و این با معرفت نظری قابل جمع نیست.^۵

۲. انسان معنوی، نسبت به امور خردگریز، واقع‌گرا نیست.^۶ لذا به صدق و کذب واقعی آن‌ها نمی‌اندیشد. از همین حیث، فردی که به وسیله عقل عملی به اثبات خدا رسید، نه به این معنا است که معتقد باشد حتماً در واقع خدا وجود دارد، بلکه او فقط به این باور رسیده که فرض بر وجود خدا گذاشتن، آرامش بخش است؛ حتی اگر در واقع وجود نداشته باشد؛ همان‌طور که فردی که با صداقت و جدیت^۷ خدا را انکار کرد، ابایی ندارد از این که در واقع خدا وجود داشته است.

۳. تبیین خردپذیر بودن خداوند از منظر نهج البلاغه

همان‌طور که بیان شد، استاد ملک‌یان عقل نظری را ناتوان از ورود به اثبات یا انکار خدا می‌داند؛ در حالی که از منظر نهج البلاغه با توجه به این که سرآغاز دین، معرفت و شناخت

۱. «دفتر ماه: معنویت و عقلانیت»، ص ۵ - ۸، همچنین وی جبر و اختیار و اخلاقی بودن یا نبودن نظام اخلاقی جهان را راز و خردگریز می‌داند (همان‌جا).

۲. همان‌جا.

۳. همان‌جا.

۴. دین، معنویت و روشنفکری دینی، ص ۳۶.

۵. مشتاقی و مهجوری، ص ۱۶۳. لکن همان‌طور که در ادامه می‌آید، چون از نگاه قرآن و نهج البلاغه معرفت نظری، با اختیار در پذیرش یا انکار ایمان جمع می‌شود، این نگاه در تعریف عقل نظری با صاحب نظریه اتحاد در اصطلاح دارد، ولی این را که رهاورد عقل نظری موجب سلب اختیار در قبول ایمان شود، صحیح نمی‌داند.

۶. «دفتر ماه: معنویت و عقلانیت»، ص ۵ - ۸.

۷. معنویت و روشنفکری دینی، ص ۳۵.

خدا است^۱ و تمام اصول و فروع دین بدون آن، بی ثمر می ماند.^۲ می توان گفت که یکی از ظرفیت های عقل نظری - که می تواند به معلوماتی از جمله خداشناسی دست یابد - راه شناخت آیه ای است؛ به این معنا که با دیدن آیات آفاقی و انفسی^۳ و فقرذاتی آن ها پی به وجود آفریدگار ببرد.^۴ تعلیلی که برای توانایی عقل، از این طریق برای شناخت خالق می توان بیان کرد، این است که:

شناخت خدا یک نوع شناختی نیست که مخصوص به خود باشد و شباهتی با شناخت های دیگر نداشته باشد؛ زیرا راه شناخت خدا با راه شناخت بسیاری از مسائل که در طبیعت می شناسیم، عیناً یکی است؛ به طوری که اگر راه خداشناسی را انکار کنیم، باید شمار زیادی از معلومات خود را بی ارزش بپنداریم.^۵

از همین حیث امیرالمؤمنین علیه السلام در شگفت می شوند از کسی که این نشانه های خدانام^۶ را دیده و همچنان در وجود خداوند مردد مانده است؛^۷ با این که آشکارا او را در وجود آفریده ها و ساخته های شگفت آورش دیده است.^۸ در همین زمینه، قرآن از زبان پیامبران علیهم السلام نقل می فرماید که آن ها به صورت استفهام انکاری به امت های خویش بیان می داشتند:

آیا در وجود خداوند که آفریننده آسمان ها و زمین است شکی هست؟^۹

۱. «أَوَّلُ الدِّينِ مَعْرِفَةُ» (نهج البلاغه، خطبه ۱).

۲. پیام امام، ج ۱، ص ۷۴.

۳. «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَظْهَرَ مِنْ آثَارِ سُلْطَانِهِ، وَ جَلَالَ كِبْرِيَائِهِ، مَا حَيَّرَ مَقْلَ الْعُيُونِ مِنْ عَجَائِبِ قُدْرَتِهِ؛ سَتَائِشِ خِدَاوْنَدِي رَا كِه آثَارِ سُلْطَنَتِ وَ جَلَالِ وَ بَزْغِي خُودِ رَا أَشْكَارِ سَاخْتِ، بِه كُونِه آي كِه دِيدْگَانِ رَا اَز شْگَفْتِي هَاي قُدْرَتَش حِيرَانِ سَاخْتِ (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۵).

۴. «اغْتَرَابَ الْحَاجَةِ مِنَ الْخَلْقِ إِلَى أَنْ يُقِيمَهَا بِمَسَاكِ قُوَّتِهِ؛ اعْتِرَافِ نِيَاظَمَنْدِي خَلَايِقِ بِه اَيْنِ كِه خِدَاوْنَدِ بَا قُدْرَتَش اَن هَا رَا بَر پَاي دَارْدِ» (همان، خطبه ۹۱). اَيْنِ كَلَامِ بِه اَحْتِيَاجِ هَر مَمْكَنِ الْوَجُودِ بِه مُؤَثِّرِ اَشَارِه دَارْدِ وَ اَز اَن جَا كِه هَمِه مَوْجُودَاتِ غَيْرِ اَز خِدَايِ سَبْحَانَ مَمْكَنِ الْوَجُودِ هَسْتَنْدِ، نَمِي تَوَانَنْدِ اَز خِدَاوْنَدِ بِي نِيَاظِ بَاشَنْدِ. لَذَا اِگَر خِدَاوْنَدِ نَبَاشْدِ، مَوْجُودَاتِ بَاقِي نَخَوَاهَنْدِ بُوْدِ. پَسِ خِدَاوْنَدِ اَز هَر چِيْزِي غَنِي اَسْتِ وَ هِيْجِ چِيْزِي هَمِ بِي نِيَاظِ اَز خِدَا نَبَسْتِ. اَيْنِ اَز وِيزْگِي هَاي خِدَاوْنَدِ وَ مَهْمِ تَرِيْنِ مَوْضُوعِي اَسْتِ كِه عَقْلِ هَا اَن رَا دَرَكِ مِي كَنْنَدِ (شرح ابن ابی الحديد، ج ۶، ص ۴۱۲).

۵. مسأله شناخت، ص ۱۴۷.

۶. «الْحَمْدُ لِلَّهِ الْمُتَجَلِّي لِخَلْقِهِ بِخَلْقِهِ؛ سَبَّاسِ اَن خِدَايِ رَا كِه بَرَايِ خَلْقِ خُودِ دَر اَيِيْنِه اَفْرِيْنَشَشِ نَمُودَارِ بَاشْدِ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۸).

۷. «عَجِبْتُ لِمَنْ شَكَّ فِي اللَّهِ، وَ هُوَ يَرِي خَلْقَ اللَّهِ؛ دَر شْگَفْتِمْ اَز كَسِي كِه دَر وُجُودِ خِدَا شَكِ مِي كَنْدِ، دَر حَالِي كِه اَفْرِيْدِه خِدَا رَا مِي بِيْنْدِ» (همان، حکمت ۱۲۶).

۸. شرح ابن ميثم، ج ۵، ص ۳۱۰.

۹. «قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِي اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (سوره ابراهيم، آیه ۱۰).

وضوح این دلالت بر وجود آفریدگار در سطحی قرار دارد که حتی مشرکین هم به آن اذعان داشتند.^۱ لذا به جهت وضوح دلالت نظام هستی بر وجود خالق، از سخن امام حسین (علیه السلام) در دعای عرفه می‌توان به این برداشت رسید که حتی اثبات خداوند امری بی‌معنا است؛ چرا که «چگونه می‌توان با چیزی که خود به خدا نیازمند است، بر بودن خدا استدلال کرد»؛^۲ در حالی که اگر تمام جان‌داران و همه مردم گرد آیند تا پشه‌ای را بیافرینند، بر آن قادر نتوانند بود. بنابراین، این نوع دلالت کاملاً برای عقل نظری قابل فهم است و همچون محاسبات اولیه ریاضی - که متیقن است - انسان را به اقرار به خالقیت خداوند وامی‌دارد.^۳ به همین دلیل، خداوند هم به صورت گسترده چنین نشانه‌هایی در زمین^۴ و انسان^۵ قرار داده که همه افراد، با علایق و سطح ادراک گوناگونی که دارند، بتوانند این نشانه‌ها را ببینند و به او رهنمون شوند؛ به طوری که وقتی فرد ایمانی مورد سؤال قرار بگیرد که چگونه پروردگارت را شناختی؟ بگوید: به آنچه که خودش را به من شناساند.^۶ در این بین، به نظر می‌رسد از همین شدت ظهور خداوند است که امام علی (علیه السلام) می‌فرماید:

به راستی، اگر پرده کنار رود، یقینم افزایش نیابد.^۷

البته شایسته توجه است که به جز اثبات اصل وجود خالق، امام (علیه السلام) جهت اثبات یکتایی خداوند^۸ به فرزند خویش می‌فرماید: بدان ای پسرم که اگر پروردگارت را شریکی بود، رسولان

۱. «وَلَيْنَ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ؛ و اگر از آنان بپرسی: چه کسی آسمانها و زمین را آفریده است؟ قطعاً می‌گویند: خدا» (سوره لقمان، آیه ۲۵).

۲. «كَيْفَ يُسْتَدَلُّ عَلَيْكَ بِمَا هُوَ فِي وُجُودِهِ مُفْتَقِرٌ إِلَيْكَ» (مفاتیح الجنان، دعای عرفه).

۳. تفاوت میزان چنین دلالتی را با علم ریاضی در این می‌توان یافت که به طور مثال، دو به علاوه دو که چهار می‌شود، داده آن علم بداته است، ولی داده‌های براهین اثبات خداوند از روی آفرینش علم به آثار است.

۴. «وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ؛ در زمین برای اهل یقین نشانه‌هایی [بر توحید، ربوبیت و قدرت خدا] است» (سوره ذاریات، آیه ۲۰).

۵. «وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ؛ و در وجود شما [نشانه‌هایی بر توحید، ربوبیت و قدرت خدا است]. آیا نمی‌بینید (سوره ذاریات، آیه ۲۱).

۶. سُئِلَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (علیه السلام): بِمَ عَرَفْتَ رَبَّكَ؟ قَالَ: بِمَا عَرَفْتَنِي نَفْسَهُ؛ از امام علی (علیه السلام) سؤال شد: به چه چیزی صاحب اختیار خود را شناختی؟ فرمود: به آن چیزی که خود را به من شناساند (الکافی، ج ۱، ص ۸۶). لذا از این روایت استفاده شده که شناخت خدا، صنع صانع است، نه فعل مخلوق.

۷. «لو كُشِفَ الْغَطَاءُ مَا از دَدْتُ» (ارشاد القلوب، ص ۲۱۲).

۸. زیرا لازم است خدایی که اثبات می‌شود، به صورت یکتا باشد تا خداپرستی از شرک دور بماند؛ چراکه مشرکین، خالقیت ←

او نیز نزد تو می آمدند و آثار ملک و سلطنت او را می دیدی.^۱

قابل ذکر است این ظرفیت عقل جهت خداشناسی در حدی است که فقط می تواند پی به اصل وجود خالق ببرد^۲ نه درک کنه عظمت پروردگار که راه براو مسدود است^۳ و خرد، خود در این صحنه بر ناتوانی اش معترف است. به همین علت می توان گفت: کمترین بی توجهی موجب خطا در شناخت خدا می شود.^۴

از همین حیث، اگر اشکال شود که:

اگر شناخت خدا چنان دقیق است - که حتی اشاره به خدا^۵ هم چون به خطا می انجامد قابل اشاره عقلانی هم نیست - پس معرفت خداوند تعطیل می شود و درهای شناخت به روی انسان بسته می گردد. چرا که هر وقت دست به سوی آن ذات پاک دراز می کنیم، به مخلوقی از مخلوقات فکر خود می رسیم و هر چه می خواهیم به او نزدیک شویم، از او دورتر خواهیم شد... می گوئیم معرفت و شناخت، دو گونه است: معرفت اجمالی و معرفت تفصیلی. به تعبیری روشن تر، هنگامی که به جهان هستی و این همه شگفتی ها و موجودات بدیع، با آن ظرافت و در عین حال با عظمت می نگریم و یا حتی نگاهی به وجود خود می کنیم، اجمالا می فهمیم که خالق و

-
- خداوند را قبول داشتند، ولی برای او شریک قایل بودند. لذا قرآن می فرماید: «وَلَمَّا سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ؛ اگر از آن ها پرسی: چه کسی آسمان ها و زمین را آفریده است؟ قطعاً می گویند: خدا» (سوره لقمان، آیه ۲۵).
۱. «إِغْلَمَ يَا بَنِيَّ أَنَّهُ لَوْ كَانَ لِبَيْتِكَ شَرِيكٌ لَأَتَّكُفُّ رُشْلُهُ وَ لَرَأَيْتَ أَثَارَ مُلْكِهِ وَ سُلْطَانِهِ» (نهج البلاغه، نامه ۳۱). این کلام یک برهان عقلی است که بر یگانگی صانع دلالت دارد؛ چراکه هر رسولی از خدای واحد آمده است (همه رسولان از خدای واحد آمده اند). پس اگر خدای دیگری بود، او هم پیامبران خود را می فرستاد (بهج الصباغة، ج ۱، ص ۳۷۹).
  ۲. «عَجِبْتُ لِمَنْ شَكَّ فِي اللَّهِ، وَ هُوَ بَرِي خَلْقِ اللَّهِ؛ در شگفتم از کسی که در وجود خدا شک می کند، در حالی که آفریده خدا را می بیند (نهج البلاغه، حکمت ۱۲۶). «بَلْ ظَهَرَ لَلْعُقُولِ بِمَا أَرَانَا مِنْ عِلْمَاتِ التَّدْبِيرِ الْمُتَّقِنِ وَ الْقَضَاءِ الْمُتَّبِعِ؛ خدا با نشانه های تدبیر استوار، و خواسته های حکیمانه در خلق نظام احسن، در برابر غفلت ها، آشکارا جلوه کرده است (همان، خطبه ۱۸۲).
  ۳. «لَا يُدْرِكُ بَوْهَمٍ وَ لَا يَقْدَرُ بِفَهْمٍ؛ خداوندی که ذات او را فکرها و عقل های ژرف اندیش نتوانند بشناسند، و با نیروی اندیشه اندازه ای برای او نتوانند تصوّر کنند (همان، خطبه ۱۸۲). نکته قابل توجه این که این گزاره مبنی بر ناتوانی عقل از ورود به کنه ذات خدا و گزاره قبل مبنی بر توان خرد بر اثبات خدا هر دو از یک خطبه است.
  ۴. «مَنْ وَصَفَهُ فَقَدْ حَدَّهُ، وَ مَنْ حَدَّهُ فَقَدْ عَدَّهُ، وَ مَنْ عَدَّهُ فَقَدْ أَبْطَلَ أَرْزَلَهُ، وَ مَنْ قَالَ: «كَيْفَ؟» فَقَدْ اسْتَوْصَفَهُ، وَ مَنْ قَالَ: «أَيْنَ؟» فَقَدْ حَيَّرَهُ؛ هر کس وصفش کند، محدودش کرده و آن که محدودش کند، او را بر شمرده است و هر که بر شماردش، از لیتش را باطل کرده است. هر که بگوید که خدا چگونه است؟ خواسته که وصفش کند و هر که بگوید: خدا در کجاست؟ برای او مکانی قایل شده است (همان، خطبه ۱۵۲).
  ۵. «من أشار اليه فقد حدّه؛ کسی که به خدا اشاره کند، او را محدود کرده است» (همان، خطبه ۱).

آفریدگار و مبدئی دارد. این، همان علم اجمالی است که آخرین مرحله قدرت شناخت انسان در باره خداست (منتهی هر چه به اسرار هستی آگاه‌تر شویم، به عظمت او آشنا تر و در مسیر معرفت اجمالی او قوی‌تر خواهیم شد)؛ اما هنگامی که از خود می‌پرسیم: او چیست؟ و چگونه است؟ و دست به سوی حقیقت ذات پاک او دراز می‌کنیم، چیزی جز حیرت و سرگردانی نصیبمان نمی‌شود و این است که می‌گوییم راه به سوی او کاملاً باز است و در عین حال، راه کاملاً بسته است.^۱

در همین زمینه در حدیث آمده است:

از تفکر در باره خدا بپرهیزید؛ ولی اگر خواستید، در عظمتش بیندیشید در عظمت خلقش نظر کنید.^۲

لذا گفته‌اند:

نهایت سیر عقلی در خداشناسی، اثبات آفریدگار و بی‌همتا بودن او و حیرت در شناسایی اوست. و در این نوع سلوک، معرفتی از شخص و ذات آفریدگار به دست نمی‌آید. اما در این موقف سیر خداشناسی به پایان نمی‌رسد، بلکه معرفه الله به معنای حقیقی آن از طریق فطرت و قلب، از همین جا آغاز می‌شود.^۳

۴. نقد و تحلیل خردگرایی بودن خداوند

حال، با توجه به آنچه از توان اثبات خدا توسط عقل نظری بیان شد، به دست آمد که رویکرد سلبی مبنی بر عدم توان عقل نظری جهت شناخت خالق نمی‌تواند مورد پذیرش باشد؛ چراکه وقتی امام می‌فرماید: «هستی خدا را پیشینه پیدایشی نیست؛ چنان که وجودش را سابقه عدمی، او بی‌آن که در کنار چیزی باشد، با هر چیزی هست، و در عین دیگر بودن، از هیچ چیزی جدا نیست»؛^۴ یعنی عقل و ذهن به این مقدار از شناخت خداوند آگاهی دارد که چنین بتواند او را توصیف کند.^۵

۱. پیام امام، ج ۱، ص ۸۲.

۲. عن ابی جعفر علیه السلام: «إِنَّا كُمْ وَالتَّفَكُّرُ فِي اللَّهِ وَ لَكِنْ إِذَا أَرَدْتُمْ أَنْ تَنْظُرُوا إِلَى عَظَمَتِهِ فَانظُرُوا إِلَى عَظِيمِ خَلْقِهِ» (الکافی، ج ۱، ص ۹۳).

۳. معرفت فطری خدا، ص ۲۶.

۴. «كَائِنْ لَا عَنْ حَدَثٍ مُوجُودٍ لَا عَنْ عَدَمٍ مَعَ كُلِّ شَيْءٍ لَا بِمُقَارَنَةٍ وَ غَيْرُ كُلِّ شَيْءٍ لَا بِمُزَايَلَةٍ» (نهج البلاغه، خطبه ۱).

۵. ابن میثم ذیل کلام قبل (کائن لا عن حدث...) می‌گوید: اثبات این که خداوند مسبوق به عدم نیست، به این شکل است که اگر خداوند حادث باشد، ممکن خواهد بود و اگر ممکن باشد، نمی‌تواند واجب الوجود باشد. در نتیجه، اگر حادث باشد، واجب الوجود نیست؛ لکن او واجب الوجود است. پس حادث نیست. سپس وی می‌گوید: این استدلال طبق مقتضای ادله خداشناسی است (شرح ابن میثم، ج ۱، ص ۱۲۷).

براین پایه، نکته‌ای که برای ریشه‌یابی ایجاد نظریه مبنی بر خردگریز بودن خداوند می‌تواند قابل تأمل و امکان باشد، این است که چه بسا علت این که مبدع نظریه و کسانی که قبل از او در طول تاریخ قایل به این رویکرد سلبی شده‌اند، همان وجه دوم شناخت خدا (شناخت تفصیلی) باشد که از دیدگاه نهج البلاغه خارج از توان عقل بود. توضیح، آن‌که چون وی و امثال او به تفکیک شناخت اجمالی - که مقبول بود - و تفصیلی - که به وسیله وسوسه شیطانی و طبع حریص واقع می‌شود^۱ - التفات نکرده‌اند، قایل به ناتوانی عقل، برای اصل اثبات خداوند شده‌اند؛ چراکه اهمیت توجه به تفکیک این دو حیطة به شکلی است که به صورت متعارف، آن فردی هم که قایل به اثبات وجود خداوند از راه عقل است، هرگاه در گُنه وجود آفریدگار اندیشه کند، چون برایش جز ناتوانی^۲ و هلاکت^۳ حاصل دیگری به وجود نمی‌آورد، نزدیک باشد که با صاحب نظریه، هم عقیده شود و بگوید که عقل در نفی و اثبات خدا ساکت است؛ حتی چه بسا این تعمق در ذات نامتناهی موجب انکار هم بشود^۴، ولی آنگاه که از این عرصه شیطانی - که ترکش مورد ستایش قرار گرفته است^۵ -

۱. همان، ج ۲، ص ۳۳۰.

۲. «إِنَّكَ أَنْتَ اللَّهُ الَّذِي لَمْ تَتَنَاهَ فِي الْعُقُولِ فَتَكُونَ فِي مَهَبٍ فِكْرَهَا مُكَيَّفًا، وَ لَا فِي رَوَاتٍ حَوَاطِرِهَا فَتَكُونَ مَحْدُودًا مُصْرَفًا؛ همانا تو آن خدایی هستی که در خرده‌ها تو را نهایی نیست تا در جریان اندیشیدن آن‌ها دارای کیفیت باشی و در تأمل اندیشه‌ها، تو را پایانی نیست تا در نتیجه، محدود و متغیر باشی (نهج البلاغه، خطبه ۹۱).

۳. (وَ لَا تُقَدِّرُ عَظَمَةَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ عَلَى قَدْرِ عَقْلِكَ فَتَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ؛ عظمت خداوند پاک را با عقل خویش اندازه مگیر، که در زمره هلاک شدگان خواهی شد (همان‌جا)).

۴. امام در حکمت ذیل، یکی از اقسام کفر را تعمق و جستجوگری بیش از حد می‌دانند که با توجه به توضیحی که بیان شد، می‌توان از موارد تعمق باطل را اندیشه در ذات پروردگار دانست. بیانی که امام دارند، چنین است: «... الْكُفْرُ عَلَى أَرْبَعِ دَعَائِمٍ: عَلَى التَّعَمُّقِ وَ التَّنَازُعِ وَ الزُّبْعِ وَ السُّبْحَانِ؛ فَمَنْ تَعَمَّقَ لَمْ يُبَيِّنْ إِلَى الْحَقِّ...؛ کفر را چهار پایه است: کنجکاوی بیهوده و خصومت کردن و انحراف از حق و دشمنی ورزیدن کسی که در کارها بیهوده کنجکاوی کند، به حق نرسد» (همان، حکمت ۳۱).

۵. «وَ مَا كَلَّفَكَ الشَّيْطَانُ عِلْمَهُ مِمَّا لَيْسَ فِي الْكِتَابِ عَلَيْكَ فَرْضُهُ، وَ لَا فِي سُنَّةِ النَّبِيِّ ﷺ وَ أئِمَّةِ الْهُدَى أَثَرُهُ، فَكُلُّ عِلْمِهِ إِلَى اللَّهِ سُبْحَانَهُ، فَإِنَّ ذَلِكَ مُنْتَهَى حَقِّ اللَّهِ عَلَيْكَ. وَ اعْلَمْ أَنَّ الرَّاسِخِينَ فِي الْعِلْمِ هُمُ الَّذِينَ أَعْتَاهُمْ عَنْ افْتِحَامِ السُّدُودِ الْمَضْرُوبَةِ دُونَ الْعُيُوبِ، الْإِقْرَارُ بِجُمْلَةٍ مَا جَهِلُوا تَفْسِيرَهُ مِنَ الْغَيْبِ الْمَخْجُوبِ، فَمَدَّخَ اللَّهُ - تَعَالَى - أَعْيُنَهُمْ بِالْعَجْزِ عَنِ تَنَاوُلِ مَا لَمْ يُحِيطُوا بِهِ عِلْمًا، وَ سَمَّى تَرْكَهُمُ التَّعَمُّقَ فِيمَا لَمْ يُكَلِّفَهُمُ الْبَحْثَ عَنْ كُنْهِهِ رُسُوخًا؛ آنچه شیطان فرا گرفتنش را به تو تکلیف می‌کند، از اموری که در کتاب خدا بر تو واجب نشده و اثری از آن در سنت پیامبر و ائمه هدی نیامده است، علمش را به خداوند واگذار کن که این نهایت حق خدا بر توست. و بدان راسخان و استواران در علم، آن‌ها هستند که خداوند آنان را به خاطر اقرار اجمالی به تمام آنچه از آن‌ها پوشیده است و تفسیر آن را نمی‌دانند، از فرو رفتن در عمق اسرار نهانی بی‌نیاز ساخته و از این جهت که به عجز خویش در برابر آنچه از تفسیرش ناتوان‌اند، اعتراف دارند، خداوند آن‌ها را ستوده و ترک بحث و تعمق در آنچه پروردگار بر عهده آنان نگذاشته است را رسوخ در علم نامیده [و آنان را راسخان و ثابت قدمان در دانش خوانده است] (همان‌جا).

خارج شود^۱ و در شناخت اجمالی ورود کند، چنان نظام آفرینش و فقر ذاتی آن، او را بی اختیار به وجود هستی بخش رهنمون کند^۲ که گویی او نبود که ناتوان از اثبات خدا بود؛ زیرا اصل وجود خدا را غیر از مقوله حقیقت خدا یافت.

به بیان دیگر، به حکم آن که «خوردن های عقل آن جاست که برق طمع جستن می کند»،^۳ همان طور که طمع در امور مادی، مثل مال و مقام، شعاع عقل را می گاهد، هم چنین طمع در فهم، نسبت به امری که ورود به آن کنجکاوی افراطی محسوب می شود، باعث می شود عقل حریصی را از توان عادی خود، مبنی بر قبول اصل وجود خدا بگاهد^۴ و از سوئی، فرد را در حیرت و هلاکت باقی گذارد.^۵

براین اساس، این عدم جداسازی باعث شده صاحب نظریه آنچه را که نقطه قوت خداشناسی است، نقطه ضعف آن بیندارد؛ زیرا اگر قرار باشد به وجودی به نام خدا ایمان بیاوریم، طبع چنین امری حکم می کند که شناخت تفصیلی او فراتر از عقل باشد تا شایسته ستایش شود؛ چرا که هرگاه موجودی، هر چند دارای درازای قدرت و کمال باشد، به محض

۱. زیرا هرگاه در این مرحله (تفصیلی) قدم بگذاریم و یک گام به پیش برویم دو گام به عقب برمی گردیم و به گفته آن شاعر نکته سنج:

کَلَّمَا قَدَمَ فِكْرِي فَبِكَ شَبِيرًا فَرَمِيلًا نَاكِصًا يَخْبِطُ فِي عَمِيَاءٍ لَا يَهْدِي سَبِيلًا.

هر زمان فکر من یک وجب به تونزدیک شود یک میل فرار می کند و به عقب برمی گردد، در تاریکی ها غرق می شود و راهی به جلو پیدا نمی کند. پیام امام، ج ۶، ص ۱۱۲.

۲. أَرَأَيْتَ مِنْ مَلَكُوتِ قُدْرَتِهِ وَ عَجَائِبِ مَا نَطَقَتْ بِهِ آثَارُ حِكْمَتِهِ وَ اغْتِرَافِ الْحَاجَةِ مِنَ الْخَلْقِ إِلَى أَنْ يُقِيمَهَا بِمَسَاكِ قُوَّتِهِ مَا دَلَّنَا بِأَضْطِرَّارِ قِيَامِ الْحُجَّةِ لَهُ عَلَى مَعْرِفَتِهِ. از ملکوت قدرت خویش و شگفتی هایی که آثار حکمتش گویای آن است و اعتراف نیازمندی خلاق به اینکه خداوند با قدرتش آن ها را بر پای دارد به اندازه ای به ما نشان داده و برای ما جلوه گر ساخته که قاطعانه ما را به شناخت او راهنمایی می کند. نهج البلاغه، خطبه ۹۱. «علی معرفته» جار و مجرور و متعلق به «دلنا» است به این معنا که آنچه که ما را به معرفت خداوند راهنمایی می کند به ضرورت، دلیلی بر وجود او خواهد بود. شرح ابن میثم، ج ۲، ص ۳۳۸.

۳. اکثر مصارع العقول تحت بروق المطامع. نهج البلاغه، حکمت ۲۱۹.

۴. افزون بر آن که تأثیر سستی در اقدام هم جدای از اثر طمع در فهم، خالی از اهمیت توجه نیست؛ چرا که وقتی بر اساس فهم عقل مبنی بر درک اصل خداوند، مشی صورت نگیرد، این باور اندک اندک به شک ختم می شود. از همین حیث، در رابطه با اقدام بعد از علم حضرت می فرمایند: «لَا تَجْعَلُوا عِلْمَكُمْ جَهْلًا وَ يَقِينَكُمْ شَكًّا إِذَا عَلِمْتُمْ فَأَعْمَلُوا وَإِذَا تَيَقَّنْتُمْ فَأَقْدِمُوا؛ علم خود را جهل و یقین خود را شک مپندارید. چون دانستید، عمل کنید و چون یقین کردید، پای پیش نهید» (همان، حکمت ۲۷۴).

۵. زیرا طمع انسان را به جایگاه های هلاکت می برد، ولی از آن جا باز نمی گرداند (شرح ابن میثم، ج ۵، ص ۳۸۴).

۶. «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي انْحَسَرَتْ الْأَوْصَافُ عَنْ كُنْهِ مَعْرِفَتِهِ، وَ رَدَعَتْ عَظَمَتُهُ الْعُقُولَ... لَمْ تَبْلُغْهُ الْعُقُولُ بِتَحْدِيدٍ فَيَكُونُ مُشَبَّهًا؛ حمد خداوندی را که هر توصیفی، از رسیدن به کنه معرفتش بازماند و عظمت او عقل فضول را دست رد به سینه زند ... عقل ها را نرسد که برای او حدی معین کنند، تا او به چیزی تشبیه شده باشد (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۵).

آن که در گنجایش درک عقل قرار بگیرد، چون دچار ضعف و محدودیت می‌شود، سرشت آدمی به آن گواهی می‌دهد که چنین وجودی نمی‌تواند خدای شایسته پرستش باشد. هم چنین این وجه از تصحیح را می‌توان درباره وجود جهان دیگر هم به کار برد که اصل اثبات عالم آخرت برای عقل‌گران نیست، ولی آنگاه که خواستار تفکر در چگونگی آن باشد، یارای اندیشه ندارد.

لذا حتی با در نظر داشتن این که جناب ملکین عقل ابزاری را - که جهت اثبات خداوند به کار می‌برد - به معنای درک فطری وجود خدا قابل فهم می‌داند^۱ و معتقد است:

طبع روانی آدم با وجود خدا بیشتر موجب مطلوب‌های رواشناختی و آرامش می‌شود.^۲

ولی به جهت آن که این برداشت او با «راه عقل (نظری) و روش تعقل که تنها راه حل برای مسائل بنیادی است»^۳ قرین نشده است، باعث اعتقاد او بر ممکن دانستن انکار خداوند توسط هر انسان معنوی شده که نتوانسته است، بر فرض وجود خدا به تأمین بهداشت روانی، البته از روی «جدیت و صداقت» برسد؛^۴ اگر چه آنچه که می‌تواند این نقص را هم ترمیم کند، تأکید وی به هنگام انکار خداوند از روی جدیت و صداقت است؛ زیرا روشن است که از دید نهج البلاغه، در واقع، قابل مصداق نخواهد بود که انسان، بدون شائبه هواپرستی بتواند از روی صداقت بگوید که هیچ فایده‌ای از حیث تأمین بهداشت روانی بر وجود خدا نیافته است تا بخواهد صادقانه به انکار کردگار معتقد شود.

۱. استاد ملکین می‌گوید: این که گفته می‌شود دین امر فطری است؛ یعنی این که در واقع، انسان به لحاظ فطری چنان است که گزاره‌های وجود خدا و قیامت نسبت به گزاره‌های نقیض بهتر با او سازگاری دارد و بهداشت روانی او را بهتر تأمین می‌کند («سازگاری معنویت و مدرنیته»، ص ۴۵-۵۲).

۲. اعتقاد به این گزاره‌ها [ی خردگریز مثل خداوند بر اساس عقل عملی] نه تنها خلاف عقل نیست، بلکه عمل کردن خلاف این، خلاف مقتضای عقل است. درست است که دو شق موجود در پیش رو، از عقلانیت یکسانی برخوردار هستند، اما باید توجه کرد که انسان‌ها، گرچه هر یک دارای دنیایی منحصر به فرد هستند، اما وجود ویژگی‌های مشترک جسمانی، ذهنی و روانی آن‌ها را نمی‌توان انکار کرد. با توجه به آمار و مشاهده زندگی انسان‌ها در طول اعصار می‌توان دید که این ویژگی‌های مشترک، او را بیشتر به سوی معنویت و معنوی بودن سوق می‌دهد، نه به سوی دیگر. به عبارتی دیگر، آدمی به گونه‌ای است که مطلوب‌های روان‌شناختی و آرامش در مقام عمل او با معنوی بودن، با وجود داشتن خداوند، با وجود زندگی پس از مرگ بیشتر برایش حاصل می‌آید («دفتر ماه: معنویت و عقلانیت»، ص ۵-۸).

۳. آموزش عقاید، ص ۳۸.

۴. از دید معنوی فرآیندها مهم هستند، نه فرآورده‌ها. اگر شما با کمال صداقت و جدیت مشی کنید و برسید به این که «خدا وجود ندارد» از... دید یک انسان معنوی چون فرآیند، فرآیند کاملاً مطلوبی بوده [زیرا از روش تعبد و استدلال نظری دور بوده]، هیچ مشکلی ندارد (دین، معنویت و روشنفکری دینی، ص ۳۶).

البته قابل ذکر است دلیل دیگری که انسان متدین برای اعتقاد خود دارد و او را از تعبد بدون پشتوانه عقلی دور می‌کند، ایمان به جهت معجزه بودن قرآن است که با یک تحلیل عقلی همراه است؛^۱ چرا که «با این همه عنادی که دشمنان با قرآن داشتند، اگر توان تحدی با قرآن را دارا بودند، قهراً از راه آوردن به مثل آن به مبارزه برمی‌خواستند، ولی آنگاه که راه مقابله با آن را با سیوف می‌بینند، نه در مقاومت با حروف و شیوه دشمنی به وسیله سنان را انتخاب می‌کنند، نه معارضه با بیان را این عجز آنان بزرگ‌ترین حجت بر حقانیت قرآن مبنی بروحی بودن و خارج از توان بشری بودن آن می‌شود».^۲ و این خود می‌تواند در ترازوی از گویای این حقیقت باشد که بگوییم خداوند سبحان در کتاب خویش بر بندگان تجلی کرد و آشکار شد، بی‌آن‌که او را ببینند.^۳

نکته دیگری که در این زمینه نباید از نظر دور داشت، این است که اعتقاد به ناتوانی عقل از ورود به امور خردگریز، صاحب نظریه را به این باور رسانده که ایمان در خلأ معرفتی معنا پیدا می‌کند؛^۴ به طوری که گویا اگر اثبات خدا با عقل نظری امری ممکن بود، جا برای ایمان

۱. چراکه اگر شناخت معجزه هم به برهان عقلی مستند نباشد و به صرف خرق عادت بسنده شود هیچ‌گونه اعتمادی به آن نیست زیرا گروه غیر متخصص که به موسای کلیم علیه السلام ایمان آوردند، چون در محور حس، حرکت می‌کردند نه در مدار عقل، همان طور که با مشاهده مار شدن عصا مؤمن شدند، به مجرد شنیدن بانگ گوساله مصنوعی، از دین موسی علیه السلام مرتد شدند و به سامری گرویدند (قرآن در قرآن، ص ۱۲۵).

۲. البیان فی تفسیر القرآن، ص ۴۳. شکل منطقی این استدلال مبنی بر معجزه بودن قرآن چنین است: لو کان هذا الکتاب من عند غیر الله لامکن الاتیان بمثله، لکن التالی باطل فالمدقم مثله. یعنی اگر این کتاب، کلام الله نباشد، پس کلام بشری است و اگر بشری باشد، پس شما هم که بشر هستید، باید بتوانید مثل آن را بیاورید؛ اگر شما نتوانستید مثل آن را بیاورید، بشری بودنش اثبات می‌شود و اگر نتوانستید، معلوم می‌شود که بشری نیست و اعجازی است که اثبات کننده ادعای نبوت و رسالت آورنده آن خواهد بود (قرآن در قرآن، ص ۱۲۸). افزون بر آن، این که تحدی خدای سبحان با اعجاز اخبار غیبی مؤکد شده است؛ زیرا تا کنون که قرن‌ها از زمان تحدی یاد شده می‌گذرد با همه مظاهرها و معاونت‌های کافران لدود و ملحدان عنود و منافقان لجوج، هیچ‌گونه نشانه کامیابی آنان در آوردن مثل قرآن یا مثل سوره‌ای از آن به چشم نمی‌خورد (همان، ص ۱۳۰).

۳. «فَتَجَلَّى لَهُمْ سُبْحَانَهُ فِي كِتَابِهِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَكُونُوا رَأَوْهُ بِمَا آرَاهُمْ مِنْ قُدْرَتِهِ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۴۷). اکنون در جواب این اشکال که چگونه از راه محتوای نقلی (قرآن) - که فعلی از افعال خداوند است - می‌توان بر اصل اثبات خداوند بهره برد؟ می‌گوییم: همان طور که گذشت، انسان مؤمن به صرف این‌که قرآن فرموده خداوند وجود دارد، ایمان به خدا ندارد تا ایمان به خدا بر اساس نقل باشد، بلکه ایمان او از روی این تحلیل است که این اثر عقلاً نمی‌تواند از سوی بشر صادر شده باشد.

۴. لذا «ظن» در آیه «الَّذِينَ يُظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ» (سوره بقره، آیه ۴۶) را به معنای عدم ايقان می‌گیرد (مشتاقی و مهجوری، ص ۱۶۰)؛ در حالی که ظن در این‌جا به معنای یقین است (المیزان، ج ۱، ص ۱۵۳). و اگر به احتمال، به معنای گمان هم باشد، در واقع سرزنش به علمای یهود است که اگر ایمان شما حتی به درجه ظن و گمان برسد، باز باید احساس مسئولیت کنید و دست از تحریفات بردارید (تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۲۱۷).

باز نمی‌شد؛ چراکه معتقد است: «اگر قرار باشد ایمان را از فضایل دینی به حساب آوریم، باید امر اختیاری باشد. در این صورت، باید به گزاره‌ای تعلق گیرد که له یا علیه آن دلیل قاطع اقامه نشده باشد». ^۱ از همین حیث، «وقتی در دین گفته می‌شود: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا﴾ ^۲ و امر می‌شود که ایمان آورید، معلوم می‌شود که ایمان، امر اختیاری است؛ وگرنه متعلق امر قرار نمی‌گرفت». ^۳ به همین دلیل، «اگر با برهان دقیق ریاضی اثبات کردم که مجموعه زوایای داخلی یک مثلث ۱۸۰ درجه است، آیا شما می‌توانید به این مطلب معتقد نشوید؟» ^۴

براین اساس، معتقد می‌شود که ایمان، شناخت بردار نظری نیست؛ زیرا وقتی امری، مانند گزاره گفته شده ریاضی، معرفت پذیر شد، جا برای قبول و انکار نمی‌گذارد؛ حال، آن که فضیلت ایمان به آن است که شخص بتواند با اختیار، باور به گزاره‌ای مثل خدا را بپذیرد یار کند.

این، در حالی است که جدای از آن که ایمانی که در خلأ معرفتی و بدون پشتوانه عقل نظری شکل بگیرد، ایمان عمیقی نیست، وجه مانعة الجمعی هم بین ایمان و علم نیست که ملکیان بخواهد از جمع ایمان (که باید اختیاری باشد) با علم دوری کند و مشکل ببیند که کسی علم داشته باشد، ولی ایمان نیاورد. دلیل بر این سخن، آن است که می‌دانیم «علم از ایمان جداست. ممکن است انسان به چیزی یقین داشته باشد، ولی ایمان قلبی - که عبارت است از تسلیم در برابر آن و به رسمیت شناختن در درون دل - نداشته باشد. به عبارت دیگر، علم همان آگاهی قطعی نسبت به چیزی است، ولی ممکن است جنبه سطحی داشته باشد و در عمق وجود انسان و روح او نفوذ نکند؛ اما هنگامی که در اعماق روح نفوذ کرد و به مرحله یقین و باور رسید و انسان بنای قلبی بر این گذاشت که آن را به رسمیت بشناسد، نام ایمان به خود می‌گیرد». ^۵ به همین جهت، وقتی حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «کمال معرفت و شناخت خداوند، تصدیق به ذات پاک اوست»، ^۶ این معرفت، اشاره به علم و آگاهی نسبت به خداوند دارد؛ ولی تصدیق اشاره به ایمان می‌شود. ^۷ لذا از

۱. مشتاقی و مهجوری، ص ۱۶۴.

۲. ای کسانی که [به زبان] ایمان آوردید، [به حقیقت و از دل هم] ایمان بیاورید (سوره نساء، آیه ۱۳۶).

۳. مشتاقی و مهجوری، ص ۱۶۳.

۴. همان جا.

۵. پیام امام، ج ۱، ص ۷۵.

۶. «کمال معرفتہ التصدیقُ به» (نهج البلاغه، خطبه ۱).

۷. پیام امام، ج ۱، ص ۷۵. به عبارتی از این کلام برمی‌آید که ممکن است کسی معرفت به خداوند را داشته باشد، ولی ایمان به او را قبول نکند.

آیات «وَجَعَدُوا بِهَا وَأَسْتَيْقَنَتَهَا أَنْفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا»^۱ و «قَالَ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ»^۲ استنباط می‌شود که امکان جدایی ایمان از علم وجود دارد؛ «به این شکل که عقل نظری هیچ مانعی برای فهمیدن حق بودن چیزی ندارد؛ لیکن عقل عملی در اثربتلاهی به شهوت یا غضب و مانند آن در باور کردن و ایمان آوردن به آن مشکل دارد»^۳ همان طور که شیطان با این‌که معرفت به پروردگار و حتی مقام حضرت آدم عَلَيْهِ السَّلَام هم داشت، ولی از روی تعصب از امر خداوند مبنی بر سجده به آدم عَلَيْهِ السَّلَام تخطی کرد.^۴

در پایان، با توجه به این‌که نظریه بر روی مسئله روان‌شناختی افراد توجه دارد^۵ و از طرفی، معتقد است: «به لحاظ معرفت‌شناختی نیز جهان منحصر در هر آنچه عقول آدمیان در می‌یابد، نیست و حقایقی در جهان وجود دارد که از طول و عرض عقل آدمیان بیرون می‌افتد».^۶ به نظر می‌رسد که برای فهم بهتر نظریه لازم است از این منظر مورد توجه لازم قرار بگیرد؛^۷ زیرا این دید روان‌شناختی جناب ملکیان باعث شده در موضوع استدلال‌گرایی

۱. و آن‌ها را در حالی که باطنشان به الهی بودن آن معجزات یقین، ستم‌کارانه و پرتی جویانه انکار کردند (سوره نمل، آیه ۱۴).

۲. موسی گفت: مسلماً تومی دانی این معجزه‌ها را که بصیرت‌آور هستند، جز پروردگار آسمان‌ها و زمین نازل نکرده است (سوره اسراء، آیه ۱۰۲).

۳. حکمت عبادات، ص ۲۷۷.

۴. ملکیان به غیر از آیه ۱۳۶ نساء - که گذشت - هم چنین از آیه ۱۴ سوره نمل هم برداشت می‌کند که «ایمان چیزی فراتر از یک اعتقاد ذهنی صرف است و عملی ارادی اختیاری است که نیازمند التزام در عمل و تسلیم شدن است» («سازگاری معنویت و مدرنیته»، ص ۴۵ - ۵۲) که این سخن، صحیح است، ولی این‌که این ایمان اختیاری لازم است در خلأ معرفتی شکل بگیرد، از پیام آیات، خارج و حتی ناسازگار است؛ چراکه آیه سوره نساء هم که دستور به ایمان‌آوری می‌دهد، منظور این است که «کسانی که ایمان آورده‌اند، ایمان خود را در آینده هم مستدام بدانند و از آن روی برتابند» (التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۳۵۸). از این رو در آیه ذیل، خداوند از افرادی یاد می‌کند که به قیامت (که از دید ملکیان، راز است و ایمان به آن با خلأ معرفتی همراه است) ایمان یقینی دارند: «الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ؛ کسانی که نماز برپا می‌دارند و زکات می‌پردازند و تنها ایشان‌اند که به آخرت یقین دارند (سوره نمل، آیه ۳).

۵. «ویژگی انسان معنوی این است که تفاوت‌ها را کاملاً هضم کرده و پذیرفته که خود با تمام انسان‌های دیگر متفاوت است و هر انسان دیگری هم با او متفاوت است. این مسئله را به هم لحاظ اخلاقی و هم به لحاظ روان‌شناختی پذیرفته است» (دین، معنویت و روشن‌فکری دینی، ص ۶۵). همچنین در این موارد به موضوع روان‌شناختی پرداخته است (سنت و سکولاریسم، ص ۳۱۰).

۶. عقلانیت و معنویت پس از ده سال، در ۸۹/۲/۲۸ (3danet.ir).

۷. آنچه که «برای درک نظریه معنویت و راهیابی آن به حوزه عمل (مشکل‌گشایی عملی) باید مورد مذاقه و توجه قرار گیرد، توجه به عنصر روان‌شناختی و درونی در رویکرد معنوی آدمیان است که ملکیان در موارد متعددی به آن پرداخته است» («داوری در دیالکتیک عقلانیت و معنویت راه‌هایی یا راهی از راه»، ص ۲۹۶ - ۳۱۰).

چنان موارد باورهای استدلالی را اندک شمار ببیند^۱ که سطح پذیرش او را نسبت به اعتقاداتی هم که در واقع مستدل هستند، تضعیف کرده باشد؛^۲ به ویژه آن که گزاره‌ای مثل خداوند و قیامت که هم از یک منظر امور غیبی هستند و از طرفی دیگر، ضرورت تفکیک بین شناخت اصل وجود آن‌ها و شناخت تفصیلی آن‌ها را - که نشدنی بود - اقتضا داشت. از همین حیث بعید نیست که کلام ذیل حضرت را هم در پاسخ به حال چنین افراد سخت باور دانست که می‌فرمایند:

هر چه دنیایی است، شنیدنش بزرگ‌تر از دیدن اوست و هر چه آخرتی است، دیدنش بزرگ‌تر از شنیدن آن. پس شما را شنیدن از دیدن بسنده است و خبر دادن از آنچه در نهان است، شما را بس.^۳

با توجه به آنچه گذشت، می‌گوییم چه بسا در این زمینه باشد که بعضی از مشرکینی که افزون بر معجزه‌های ارائه شده، باز خواستار معجزه اقتراح‌ی بودند - به طوری که توقع نامه سرگشاده از خدا داشتند^۴ - با پاسخ منفی پیامبر ﷺ رویه رومی شدند؛^۵ زیرا دین برای

۱. استاد ملکیان این جملات را (با دید مقبولیت) از ویلیام جیمز به عنوان یک روان‌شناس و فیلسوف نقل می‌کند: «آرا و نظرات ما، همه ناشی از استدلال نیستند. ما انسان‌ها عقایدمان را از راه‌های مختلفی کسب کرده‌ایم. بخش عظیمی از آن‌ها متأثر از تلقین دوران کودکی است... برای بخشی از عقایدمان هم استدلال داریم. این بخش کمترین عقاید ما را تشکیل می‌دهد» («انسان سنتی، انسان مدرن و مسئله تعبد»، ص ۱۰۰۱ - ۱۰۱۱).

۲. زیرا اگر روحیه سخت باوری به حد افراط برسد ممکن است به تعصبی ختم می‌شود که قرآن می‌فرماید: «وَإِنْ يَرَوْا كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا يَقُولُوا سَحَابٌ مَّرْكُومٌ» و اگر پاره سنگی در حال سقوط از آسمان ببینند [فکر نمی‌کنند عذاب است، بلکه چنان برانکار حق اصرار دارند که] می‌گویند: ابری متراکم است! ﴿سوره طور، آیه ۴۴﴾.

۳. «كُلُّ شَيْءٍ مِّنَ الدُّنْيَا سَمَاعٌ مِّنْ عِبَانِهِ، وَكُلُّ شَيْءٍ مِّنَ الْآخِرَةِ عِبَانَةٌ أَعْظَمُ مِنْ سَمَاعِهِ، فَلْيَكْفِكُمْ مِنَ الْعِبَانِ السَّمَاعِ، وَمِنَ الْعَيْبِ الْخَيْرِ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۴).

۴. «كُلُّ يَوْمٍ يَأْتِيهِمْ كُفْرٌ مِّنْهُمْ أَنْ يُؤْتَىٰ صُحُفًا مُّنْشَرَّةً؛ بَلَكه هر کدام از آنان توقع دارد نامه‌هایی سرگشاده [از سوی خدا] دریافت دارد!» (سوره مدثر، آیه ۵۲).

۵. البته در مواردی هم انجام معجزه به صورت درخواست مردم بوده است که به جهت اتمام حجت، درخواست مورد توجه قرار می‌گرفت؛ به طوری که حتی در مورد ذیل پیامبر ﷺ ایمان داشت که درخواست دهنده‌ها ایمان نمی‌آورند. امام علی علیه السلام می‌فرماید: گروهی از قریش حضور پیامبر ﷺ شرفیاب شدند و عرض کردند: یا محمد صلی الله علیه و آله تو امر بزرگی را ادعا کرده‌ای که هیچ یک از پدران و بستگان چنین ادعایی نکرده‌اند. اکنون ما دو مطلب از تو سؤال می‌کنیم. اگر پاسخ داری و درستی آن را به ما نمایان‌دی، درمی‌یابیم که تو پیغمبر و فرستاده خدایی و گرنه خواهیم دانست که ساحر و بسیار دروغ‌گو هستی. پیامبر خدا فرمود: مطلبتان چیست؟ گفتند: از خدا بخواه که این درخت از ریشه کنده شود و بیاید جلوی روی تو قرار گیرد. حضرت فرمود: خدا به هر چیزی تواناست. پس آیا اگر این کار را خدا انجام دهد، شما ایمان می‌آورید و شهادت به حق خواهید داد؟ پاسخ دادند: آری. پیامبر فرمود: هم اکنون خواسته شما را برمی‌آورم، اما می‌دانم که راه خیر را نمی‌پیمایید. در میان شما کسی هست که به چاه درخواست افتاد و کسی است که لشکر ←

قبولاندن باورهایش معجزه ارائه می‌کند، اما نه به صورتی که «نمایشگاه معجزه»^۱ دایر کند.^۲

نتیجه

در پرتو ملاحظات به دست آمده می‌توان گفت: شناخت خدا - که در نظریه «عقلانیت و معنویت» خردگریز تلقی شده است - به نظر می‌آید که نشأت یافته از عدم تفکیک شناخت تفصیلی و اجمالی خداوند باشد که در احادیث بر این تفکیک تاکید شده بود؛ به طوری که این عدم جداسازی باعث شده وی آنچه را که نقطه قوت خداشناسی، مبنی بر نامحدود بودن و خارج از درک عقل بودن، نقطه ضعف خداشناسی پندارد. لذا شایسته است این رویکرد نظریه مورد توجه بیشتر ناقدان، به خصوص از جنبه روان‌شناختی - که خود بر آن تأکید داشته - قرار بگیرد.

کتابنامه

قرآن کریم

ارشاد القلوب، حسن بن محمد دیلمی، قم، شریف الرضی، چاپ دوم، ۱۳۶۸ ش.
آموزش عقائد، محمد تقی مصباح یزدی، تهران، شرکت چاپ و نشر بین الملل، چاپ هفتم، ۱۳۸۱ ش.

→ جمع خواهد کرد. آن گاه فرمود: ای درخت، اگر ایمان به خدا و روز قیامت داری و می‌دانی که من پیامبر خدایم، به اذن خدا، از ریشه درآی و جلوروی من توقف کن. سوگند به خدایی که وی را به حق مبعوث فرموده است که آن درخت با ریشه‌های خود از زمین کنده شد و شروع به آمدن کرد؛ در حالی که زمزمه‌ای شدید و صدایی چون آواز برهم خوردن بال‌های پرنده با خود داشت و لرزان و بال‌زنان در مقابل آن حضرت ایستاد و بلندترین شاخه اش را روی سر پیامبر افکند و برخی دیگر از شاخه‌هایش را بر روی شانه من قرار داد که در جانب راست آن جناب ایستاده بودم. وقتی که آن مردم چنین دیدند، با گردن‌کشی و ناسپاسی گفتند: امر کن نیمی از آن این‌جا بیاید و نیم دیگرش بر جای خود بماند. پیغمبر خدا چنین دستور داد. پس نیمی از آن چنان شتابان آمد که با شگفت‌ترین روی آوردن و سخت‌ترین صدایش همراه، و نزدیک بود که به رسول خدا بچسبد. باز هم از روی ناسپاسی و ستیزه‌جویی گفتند: به این نیمه بگو که باز گردد و همچنان که بود، به نیمه خود بیبندد. پس پیامبر آن را چنین امر کرد، آن نیز به جای خود برگشت. پس من گفتم: لا اله الا الله، یا رسول الله، من اول شخص ایمان آورنده به تو هستم و نخستین اقرار کننده به این که آنچه را این درخت انجام داد، به امر خدای تعالی و به منظور بزرگداشت سخن تو و گواهی دادن به پیامبری توست، اما آن جمعیت همگی یک صدا گفتند: چه ساحر بسیار دروغ‌گویی است که در سحر خود چابک است، آیا جز این شخص کسی تو را در این امر تصدیق می‌کند؟ (نهج البلاغه، خطبه ۲۳۴).

۱. وحی و نبوت، ص ۶۰.

۲. چرا که حکمت ارائه معجزه طبق آیه ذیل برای هشدار دادن است. ﴿وَمَا نُزِّلَ بِالْآيَاتِ إِلَّا تَخْوِيفًا﴾ ما معجزات را جز برای هشدار دادن به مردم نمی‌فرستیم ﴿(سوره اسراء، آیه ۵۹).

- بهبج الصباغة فی شرح نهج البلاغة، محمد تقی شوشتری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۶ش.
- البيان فی تفسیر القرآن، ابوالقاسم خوئی، تفلیس، مطبعة غیرت، ۱۳۲۶ق.
- پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام: شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغة، ناصر مکارم، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب، ۱۳۹۰ش.
- التبیان فی تفسیر القرآن، محمد بن حسن طوسی، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۳۷۱ش.
- تسنیم، تفسیر قرآن کریم، عبدالله جوادی آملی، قم، اسراء، چاپ دوم، ۱۳۸۲ش.
- تفسیر قرآن العظیم، اسماعیل بن عمرو بن کثیر، بیروت، دارالمعرفة للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۹۹۲م.
- تفسیر نمونه، ناصر مکارم و همکاران، تهران، دارالکتب الاسلامیة، چاپ دوازدهم، ۱۳۷۳ش.
- حکمت عبادات، عبدالله جوادی آملی، قم، نشر اسراء، چاپ بیستم، ۱۳۹۳ش.
- در رهگذار باد و نگهبان لاله، مصطفی ملکیان، تهران، نشر نگاه معاصر، چاپ دوم، ۱۳۹۵ش.
- دین، معنویت و روشنفکری دینی، مصطفی ملکیان، تهران، پایان، چاپ سوم، ۱۳۹۱ش.
- راهی به رهایی، مصطفی ملکیان، تهران، نشر نگاه معاصر، چاپ ششم، ۱۳۹۶ش.
- سنت و سکولاریسم، مصطفی ملکیان و جمعی از نویسندگان، تهران، مؤسسه فرهنگی صراط، ۱۳۸۱ش.
- شرح نهج البلاغة، عبدالحمید بن هبة الله (ابن ابی الحدید)، قم: مکتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۳۶۳ش.
- شرح نهج البلاغة، کمال الدین میثم بن علی میثم البحرانی، بیروت، دارالثعلین، ۱۹۹۹م.
- عقلانیت و معنویت در بوته نقد، سید محمد اکبریان، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۸ش.
- قرآن در قرآن (تفسیر موضوعی قرآن کریم)، عبدالله جوادی آملی، قم، نشر اسراء، چاپ دوازدهم، ۱۳۹۳ش.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تحقیق: علی اکبر غفاری، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۹۹۰م.
- مسأله شناخت، مرتضی مطهری، تهران، انتشارات صدرا، چاپ دوم، ۱۳۶۷ش.

- مشتاقی و مهجوری، مصطفی ملکیان، تهران، نشر نگاه معاصر، چاپ پنجم، ۱۳۹۴ ش.
- معرفت فطری خدا، رضا برنجکار، تهران، مؤسسه نبأ، ۱۳۷۴ ش.
- مفاتیح الجنان، شیخ عباس قمی، قم، سعید نوین، چاپ اول، ۱۳۸۶ ش.
- المیزان، محمد حسین طباطبایی، تهران، مرکز نشر فرهنگی رجا، ۱۳۶۳ ش.
- نهج البلاغه، محمد بن حسین سید رضی، قم، چاپ هشتم، ۱۴۳۴ ش.
- وحی و نبوت، مرتضی مطهری، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۸۴ ش.
- «استدلال‌گرایی ناواقع‌گرایانه؛ نقد مبانی معرفت‌شناختی نظریه عقلانیت و معنویت»، سید محمد اکبریان - محسن باباپورگل افشانی، فصلنامه فلسفه و کلام اسلامی آینه معرفت، ۱۳۹۶ ش، سال ۱۷، ش ۵۰، ص ۱۵۰-۱۳۵.
- «انسان سنتی، انسان مدرن و مسئله تعبد»، مصطفی ملکیان، آیین، شماره ۱۷ و ۱۸، ۱۳۸۷ ش، ص ۱۰۱-۱۰۱۱.
- «داوری در دیالکتیک عقلانیت و معنویت راه‌رهای یا رهایی از راه»، حمید علی اصغری، راهبرد، ۱۳۸۳ ش، شماره ۳۳، ۲۹۶-۳۱۰.
- «دفتر ماه: معنویت و عقلانیت»، مصطفی ملکیان، اطلاعات حکمت و معرفت، ش ۲، ۱۳۹۳ ش، ص ۵-۸.
- «سازگاری معنویت و مدرنیته»، مصطفی ملکیان، روزنامه شرق، ۸۵/۵/۲۵، ش ۸۳۵، ص ۴۵-۵۲.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی